

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

ІЗ КНИГИ ЮРІЯ МАКАРА, МИХАЙЛА ГОРНОГО, ВІТАЛІЯ МАКАРА, АНАТОЛІЯ САЛЮКА “ВІД ДЕПОРТАЦІЇ ДО ДЕПОРТАЦІЇ. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКИХ УКРАЇНЦІВ (1915–1947). ДОСЛІДЖЕННЯ. СПОГАДИ. ДОКУМЕНТИ. ТОМ 1. ДОСЛІДЖЕННЯ. – ЧЕРНІВЦІ: БУКРЕК, 2011. – 880 С. : ІЛ.”

ПІСЛЯМОВА

Настав час підбити підсумок усьому написаному, багато разів доповнюваному і перероблюваному. Виконуючи подібну працю мимоволі замислюєшся, чому українці впродовж століть переживають страхітливі трагедії, чому вони постійно відчувають себе *меншовартісними людьми* і ще багато інших чому тяжіло над ними.

Ми спробували розібратися у тих чому на прикладі *маленької вішки великого українського народу – холмщаках і підляшукках*, оскільки маємо до них безпосереднє відношення, будучи їх представниками. Багатовікова історія холмсько-підляського люду на своїх споконвічних землях обірвалася усередині ХХ ст. Ми обрали часовий відрізок між 1915–1947 рр., коли українців насильно викидали і таки викинули з рідного краю.

Прошло вже чимало років від тих трагічних часів. Ті, хто ще живий з колишніх депортованих, та їх нащадки проживають здебільшого в західних областях України. Але не тільки. Помітний відсоток їх осів у багатьох інших областях України та її столиці. Колишні переселенці та їх нащадки внесли і продовжують вносити помітний вклад у розбудову усіх сфер життя Української держави. Чимало з них стали відомими людьми. Частині українців вдалося уникнути депортації поза межі Польщі, але їх не оминула трагічна депортація на *понімецькі* землі внаслідок горезвісної акції *Вісла*. Чималу частину холмщаків та підляшуків доля закинула у держави Західної Європи, до США, Канади, Австралії, Нової Зеландії, де вони осіли назавжди. Про долю усіх холмсько-підляських українців, зібравши значний матеріал, ми хочемо розповісти у двох наступних томах, у яких також збираємося опублікувати значну кількість спогадів, отриманих від нинішніх жителів України, Польщі і навіть заокеанських держав, а також документи і матеріали з польських та канадських архівосховищ.

Як написано на початку роботи, ми не ставили собі за мету розбурхувати чуттєві пристрасті навколо трагедії холмсько-підляських українців під час і після обох світових воєн. Її порівну переживали поляки, росіяни, білоруси, зрештою усі інші європейські народи, хто більшою, а хто меншою мірою. Не йдеться, крий Боже, про якісь заклики до повернення на прабатьківські землі і творення там *української державності*. Це було б верхом безглуздя. Йдеться про *об'єктивне висвітлення історії*, про збереження *національної пам'яті*, з відповідним пошануванням *історичної пам'яті* польського чи будь-якого іншого народу. Наближається *семидесяти річниця* початку *остаточної ліквідації українства* на Холмщині і Підляшші, як зрештою на всьому Закерзонні. Між Україною та Польщею встановилися дружні добросусідські відносини на міждержавному рівні. Складніше процес відбувається у міжлюдських взаєминах.

Як у вступі, так і в розділах, на нашу думку, доволі повно зупинилися на проблемі суспільно-політичного становища холмсько-підляських українців за тридцятиліття, яке завершилося їх остаточною вигнанцем з рідного краю. Ми постійно намагалися бути об'єктивними у своїх судженнях, аргументуючи їх багатьма архівними і опублікованими

документами. Там, де була можливість, ми намагалися також посилатися на позиції польських дослідників, котрі, як і ми, прагнули досягти об'єктивного наукового виявлення істини. Зробили ми це з метою, щоб, спираючись на спільний досвід, хоч у віддаленій перспективі наблизитися до взаємного розуміння нашої, знову ж таки, спільної минувшини і разом понесених жертв у взаємному поборюванні.

Упродовж століть в історії взаємин обох народів, нічого гріха таїти, було чимало конфліктів, котрі базувалися на протиріччях – релігійних, у ширшому розумінні, національно-етнічних, політичних і, поза будь-яким сумнівом, економічних. Всі вони, разом узяті, значною мірою відтісняють у тінь ті спільні надбання у культурі, побуті, та зрештою у тій же господарській діяльності українців і поляків, як і в усьому укладі життя обох народів.

Повертаючись до протиріч між українцями та поляками, які з плином часу подеколи набирали гострих форм, аж до кровопролиття, скажемо, що вони постійно обростали *негативними стереотипами*. Поляк в очах українців поступово ставав *зажерливим можновладцем*, який постійно їм дошкуляв, позбавляв засобів до існування і навіть життя. Українець же в очах поляків набирив рис *кровожерливого ризуна*, який невідомо звідки звалився на голови *добропорядних поляків*, які намагалися *цивілізувати відсталих русинів*, тобто *українців*. Така правда.

З часів установаження російського панування на холмсько-підляських землях на них, як і в усьому *Польському королівстві*, поступово набирив розмаху *процес русифікації*. В останній третині ХІХ ст. з офіційної документації зникла назва *Польського королівства*, замінювана поняттям *Привіслінський край*. Поляки на всіх рівнях вели відчайдушну боротьбу проти зросійщення, за визволення від російського панування, так само як і на польських землях, приєднаних свого часу до Прусії, під зверхництвом якої потім створилася об'єднана Німеччина. Дещо по іншому протікав процес польського національного відродження на землях, приєднаних до Австрії, пізнішої Австро-Угорщини.

Що ж до Холмщини і Підляшшя, то тут, образно кажучи, *за душу і тіло місцевого русина* йшла боротьба між поляками і російською владою. Перші на всіх рівнях стверджували, що *ніяких українців тут ніколи не було й в помині, а жили-були поляки-уніати*, яких хотіли *зрусифікувати*. Російська ж влада доволі ефективно використовувала *непримиренні протиріччя між русинською (українською) спільнотою* краю, з одного боку, і панівним польським елементом, який утискав місцеву більшість, з іншого боку, виходило так, що дві протиставні сили між собою боролися, але як аргумент використовували місцеве українське населення, готуючи йому *прямо протилежне майбуття*. Ні один з тих напрямів не відповідав власне *національним інтересам* тих місцевих русинів-українців.

Трагедія хронологічно розтягнулася на період від 1915 по 1947 рр. її започаткувало т.зв. *біженство*, тобто вивезення вглиб Росії православних, що насправді означало – *українців і росіян*, які прибули на Холмщину і Підляшшя для виконання тих чи інших функцій за часів російського панування тут. Щоправда, російська влада формально вивозила *усіх підданих* перед наступом австро-угорських чи німецьких військ. Проте *поляки*, тобто *католики*, здебільшого уникли того *біженства*, попереджені своїми, скажемо так, *політично-релігійними зверхниками*, іншими словами, лідерами і активістами польського національно-визвольного руху та місцевими католицькими духівниками. Бутує така думка, що у *біженство* вивезено 300 тис. осіб. Ми також посилаємося на цей показник. Але наскільки він відповідає дійсності, важко сказати. Ще важче визначити кількість *біженців*, які з тих чи інших причин не повернулися до рідного краю. Називають цифру у 120 тис. осіб. Якщо вважати обидві цифри достовірними, то виходить, що не повернулося додому 40% депортованих. Якщо ж наведені показники недостатньо достовірні, то відсоток тих, хто не повернувся, очевидно залишиться на тому ж рівні або ж може несуттєво відхилитися у той чи інший бік.

Революція і Громадянська війна в Росії дощентно зруйнували підвалини суспільства. *Чимало вигнанців* з Холмщини і Підляшшя потрапило до глибинних регіонів – Поволжя, Урал, Сибір, Середня Азія. Внаслідок подій, які розігралися, вони не тільки були позбавлені будь-якої соціальної опіки, але й опинилися відрізнаними, разом з тамтешніми місцевими

жителами, від усього навколишнього світу. Урядові структури, громадські та церковні організації, *евакуйовані з Холмської губернії*, зосередилися у Петрограді, Москві, Києві, інших більших українських чи російських містах. З настанням бурхливих революційних подій вони припинили свою діяльність і навіть існування. Сказане стосується владних структур, релігійних організацій тощо. Натомість, громадські українські організації виникали й розвивалися під *національно-визвольними гаслами*. Розвивався й ширився рух за негайне повернення на рідні землі і прилучення їх до УНР. Щоправда, дорога додому виявилася значно важчою і трагічнішою від того, що пережили *біженці* у 1915 р. Перебування холмщаків і підляшуків на вигнанні поряд з неймовірними випробуваннями, які випали на їх долю, разом з тим вплинуло суттєво на їх *національне самоусвідомлення*.

За обставин, які склалися наприкінці та закінченні Першої світової війни, Холмщина і Підляшшя не тільки не могли потрапити до Української Народної Республіки, але й вона сама невдовзі впала під ударами більшовицької Росії. Відтоді і назавжди питання про державну приналежність холмсько-підляських земель, якщо не рахувати кількарічної німецької *Генеральної губернії* та хрущов-ського проекту *Холмської області* у складі УРСР, перестало бути актуальним. Вони остаточно стали частиною суверенної Польської держави.

Повертаючись до часів відтворення Польської держави, що збіглося у часі з завершенням Першої світової війни, нагадаємо, що українців, котрі поверталися з *біженства*, ніхто не зустрічав з розгорнутими обіймами. Швидше навпаки, їх вже сприймали як *зайшлий елемент*, дуже небажаний – особливо з мотивів *суспільно-політичного [релігійного] характеру*. Важко сказати, як польська влада трактувала статті Ризького договору 1921 р., у яких йшлося про забезпечення можливості навчання дітей українського мовою на західно-українських землях, але на холмсько-підляських для україномовного навчання місця не знайшлося. Що ж стосується православ'я, то воно з перших днів існування Другої Речі Посполитої на холмсько-підляських землях опинилося по суті *поза законом*, оскільки сфера його діяльності постійно звужувалася, а у 1938 р. наступив час зруйнування решти православних храмів та морального і фізичного зневажання вірних цієї конфесії.

Що ж стосується *матеріального становища* українців краю, то вони після повернення з *біженства* застали повну руїну своїх господарств. Значною мірою житлові і господарські будівлі, рівно ж і посіви, були знищені у 1915 р. відступаючими російськими військами. Те, що уціліло, захопили або розграбували місцеві поляки чи прибулі колоністи з центральних регіонів Польщі. Цілком зрозуміло, що відроджувана Польська держава мала безліч проблем економічного порядку і не могла створити якихось особливих умов для *українських поверненців*. Але вона була зобов'язана бодай *однаково ставитися* до всіх своїх громадян, незалежно від національної приналежності чи віросповідання. Тим не менше, так не було. Українці постійно відчували *дискримінацію* при виділенні кредитів, будівельних матеріалів, при наймі на роботу, якщо це були, наприклад, *вчителі-українці*. *Постійно* переслідувалися *православні священики*, аж до *заборони відправляти службу Божу*. Переслідуючи православ'я, польська влада намагалася не допустити відновлення *греко-католицизму*, зруйнованого у краї попередньою російською владою. Тобто, якщо вдатися до якихось порівнянь, то неважко зробити висновок, що ситуація виглядала так, як це було з Толеранційним указом 1905 р. Тільки за нинішніх умов *Православна церква* зазнавала жорстоких переслідувань, формально як *носій русифікації*, хоч насправді вона у краї поволі перетворювалася на *національну Українську церкву*. Якись невиразні кроки створення на Холмщині і Підляшші *неоунії* були швидше пропагандистським кроком, який вороже зустріла місцева людність, а владі очевидно про це й розходилося. Таким чином, місцевий український люд мав насправді вибір між *римо-католицизмом... і римо-католицизмом*. Зусилля влади спрямовувалося на те, щоб поступово, але доволі швидко, засобами релігії та освіти, включно з застосуванням примусу, на Холмщині і Підляшші зникло із вжитку поняття *українець* і навіть *русин*.

Ось за таких обставин для українців Холмщини і Підляшшя розпочалася Друга світова війна. І тут не обійшлося без торгу між тоді ще союзниками – Радянським Союзом і Третім Рейхом. Спочатку Холмщина і Підляшшя мали відійти до зони геополітичних інтересів

СРСР. Але на підставі *Договору про дружбу і кордони* Холмщина і південь Підляшшя перейшли під контроль Німеччини, яка, не роздумуючи довго, частину польських теренів прилучила до себе як *споконвічно німецькі*, а на решті створила *Генеральну губернію* із столицею у Кракові. До останнього відійшли усі українські етнічні землі, в тому й Холмщина з півднем Підляшшя.

З початком війни в холмсько-підляських, як до речі, й усіх українців з'явилася якась надія на зміну свого становища і навіть створення власної національної держави. Проте політичної сили на теренах підрадянської України, яка взяла б на себе роль організатора, на той час вже не було й в помині. Єдиною такою силою виявилася ОУН, але вона діяла поза межами УРСР, в основному на теренах Польщі. Оскільки територія Польщі перетворилася на терен воєнних дій, то тут і сконцентрувалися українські *національно-визвольні зусилля*, тим більше, що тут, разом з Волинню, Східною Галичиною, які у 1939 р. відійшли до складу УРСР, проживало щонайменше 5 млн. етнічних українців.

Більше того, керівництво гітлерівської Німеччини намагалося підтримувати в українських політиків *ілюзію*, що допоможе відтворити незалежну Українську державу. Насправді, було не так. В цьому регіоні Європи тодішні німецькі верховоди доволі вдало для себе використали *українсько-польські протиріччя*, тим більше, що кожен з тих двох народів на тій самій території в майбутньому бачив лише свою *національну державу*.

Остаточну *ілюзію українців* на німецьку підтримку розвіялися після 30 червня 1941 р., коли німецька окупаційна влада відкинула *Акт проголошення Української держави*, а її лідерів закрила у концентраційних таборах. Підтвердженням марності *українських ілюзій* на відтворення за німецькою допомогою *Української держави* стало також утворення *Гейтскомісаріату Україна* із столицею в Рівному. Але українські незалежницькі сили не мали іншого виходу, ніж під контролем німецької окупаційної влади здійснювати хоч якісь кроки з захисту українського населення перед воєнним лихоліттям. По суті самотужки виникли українські допоміжні самоврядні структури, щоб вберегти українців, у нашому випадку холмсько-підляських, від остаточного фізичного винищення.

На жаль, визвольних поривань з боку українців ніхто не хотів зрозуміти. Польське військово-політичне підпілля, зорієнтоване на емігрантський уряд в Лондоні, прагнуло відтворити довоєнну Польщу з усіма національно-релігійними наслідками для українців, що останнім нічого доброго не віщувало. Для холмщаків і підляшуків це означало їх остаточне спольщення або видалення з їх етнічних теренів. Більше того, спроби відновити свою мову, релігію *розглядалися як зрада* (кого і чого?), намагання винищення поляків тощо. На превеликий жаль, негативну роль у цьому делікатному питанні відіграла й політика Радянського Союзу, ідеологічні засади якої зводилися не лише до теоретичного затаврування *українського буржуазного націоналізму*, але й до фізичного *знищення його носіїв* у масових масштабах на теренах підрадянської України, а також, там, де вдалося, його поодиноких представників у зарубіжних країнах.

В умовах німецької окупації, за яких нібито українцям надавалися переваги над поляками, насправді окупаційна влада трималася того, щоб не допустити примирення між українцями і поляками, а навпаки, щоб протистояння між ними постійно загострювалося. Оскільки холмсько-підляські українці фактично були беззахисними, то польське підпілля, оговтавшись від вересневої катастрофи, приступило до вибіркового убивств української інтелігенції краю (й без того дуже малочисельної), громадських діячів, а здебільшого звичайних селян, кооператорів, переважно *національно свідомих*. В архівах – українських і канадських – віднайдено три списки вибіркового знищення українців. Найповніший з них містить півтисячі прізвищ. Але цілком зрозуміло, що й він неповний. Найчастіше німецька окупаційна влада *не знаходила винних*. Утвердилася форма пояснення, що злочин вчинили *невияснені особи*. У теперішніх польських публікаціях трапляються пояснення, що, мовляв, підпільні суди виносили вирoki *злочинцям*, які тероризували поляків. Для Холмщаків з Підляшшям подібне пояснення видається знущанням над здоровим глуздом.

Далі більше – запалали окремі українські села, а потім усі підряд. На Грубешівщині і Томашівщині знищено понад півсотні сіл, разом з тисячами ні в чому невинних людей. Згодом цей варварський акт оправдовувано ж нібито відплатною акцією за масові вбивства поляків на Волині і Східній Галичині. Масове знищення поляків ніхто не збирається оправдувати. Але їх загибель, то лише половина правди. Ніхто ж не хотів сказати, що змушувало українців взятися за зброю. Це, по-перше. А, по-друге, під виглядом *українських ризунів* на новоутворених західних областях діяло щонайменше дві сотні *радянських спецагонів*, які не просто сіяли ворожнечу між українцями і поляками, а руками одних намагалися нищити інших, і навпаки. Згодом вони вславилися актами братовбивства між самими українцями. Іншими словами, здійснювалася політика усмирення й українців, і поляків.

Якщо ж повернутися до холмсько-підляських земель, то ще з довоєнних часів говорилося і писалося, що там ніяких українців не було, а жили виключно поляки. А тут раптом з'явилися їх тисячі і вони мали понести відповідальність за польські жертви на Волині. Поза сумнівом, якби не було трагедії волинських поляків, то знайшовся б якийсь інший привід для розправи над холмсько-підляськими українцями, тим більше, що їх нищили ще задовго до волинських подій.

І, накінець, встановлення на завершальному етапі Другої світової війни *народної влади* в Польщі і намагання збудувати *моноетнічну державу* призвело до безпрецедентного *обміну населенням*, яким завершилася остаточна ліквідація українських етнічних теренів у Польщі, що супроводжувалося жорстоким насиллям над їх мешканцями, у тому й багатотисячними убивствами. Подібні акти чинили як офіційна польська влада, так і незалежницьке польське підпілля на усіх українських етнічних землях, включно з холмсько-підляськими.

Щоправда, уже по закінченні воєнних дій в Європі дійшло до перемир'я між українським і польським підпіллям на теренах Закерзоння. Сам по собі цей факт відрадний. У цьому напрямку спроби щодо подолання ворожнечі, особливо з українського боку, робилися й раніше. Але на заваді завжди ставала *непримиренність інтересів*. Важко сказати, чим закінчилося б припинення ворожнечі між обома національно-визвольними рухами, базованого на спільності поборювання засилля *народної влади*, підтримуваної каральними експедиціями радянських військ НКВС. Зараз можна б будувати різноманітні теоретичні гіпотези, які на ділі ні до чого тепер вже не ведуть.

У наш час потрібно б накінець відтворити правдиву історію холмсько-підляських українців, доля яких тісно переплелася з долею усіх закерзонських українців, проте мала певні особливості. Вони полягали у тому, що *рівень їх національної свідомості*, як це не прикро визнавати, перебував на низькому рівні через умови, що склалися упродовж століть. А, з іншого боку, на них чи не найбільше здійснювався *денаціоналізуючий тиск* з боку польської влади. Через те прошарок власне української холмсько-підляської інтелігенції серед населення краю був незначним, що, власне, стримувало його цивілізаційний розвиток.

Важливим є те, щоб українське суспільство, подолавши внутрішні протиріччя, які його роздирають, знайшло у собі сили виробити якесь цілісне бачення своєї минувшини, включно з історією його холмсько-підляської вітки. Без цього неможливий не лише процес внутрішнього розвитку Української держави. Але, що не менш важливо, визнання її як авторитетного члена міжнародної співдружності. На превеликий жаль, для молодой Української держави притаманні різкі коливання у здійсненні внутрішньої і зовнішньої політики, що має місце в оцінюванні як минувшини, так і сьогодення і на регіональному, і на загальнонаціональному рівнях.

Тішимо себе надією, що наша праця, спрямована на висвітлення правдивої історії холмсько-підляських українців, допоможе ще живим вихідцям з краю та їх нащадкам усвідомити своє походження. Маємо також сподівання, що добрі міждержавні українсько-польські стосунки допоможуть обом народам знайти спільну дорогу до порозуміння на міжлюдському рівні шляхом подолання негативних стереотипів минулого, що принесе обопільну користь на майбутнє.